

Schakel tussen leefwereld en staat

Perspectieven voor het sociaal-cultureel werk

Dirk Van Damme

Vakgroep Agogiek Universiteit Gent en kabinet Vlaams minister van onderwijs en ambtenarenzaken

De politieke discussie rond het sociaal-cultureel werk verloopt moeizaam. Hoewel de opdracht en de werking van de sector zondermeer aan herdenking toe zijn, worden vastgeroeste stellingen niet zonder slag of stoot verlaten. Toch ligt er een heel maatschappelijk terrein braak waar het sociaal-cultureel werk een toekomstgerichte rol zou kunnen vervullen.

Grote idealen en kleine realiteiten

Het sociaal-cultureel werk in Vlaanderen zit in momenteel in een wat moeilijke positie. Het netwerk van verenigingen en vormingsorganisaties dat Vlaanderen rijk is, gaat terug op een erg pluriform historisch erfgoed, waarin zowel de Vlaamse culturele ontvoogdingsstrijd, de verheffing en ontwikkeling van de 'gewone mens', de emancipatie van de arbeider en de politiserende vormingsambities van de radicale achtzestigters, als de kracht van de verzuiling en de mediocriteit van de Vlaamse mosselsoupers figureren. Grote idealen van volksverlichting en cultuurspreiding, aspiraties van oude en nieuwe sociale emancipatiebewegingen, maar ook realiteiten als de culturele kolonisering van de leefwereld van de Vlaamse man of vrouw, behoren tot dit erfgoed. Tot het gamma activiteiten behoren zowel vormingscursussen voor vrouwen in de middenleeftijd, de rondreizende Anne Frank-tentoonstelling of de politiserende animatieactiviteiten rond de anti-rakettenbetogingen, als de gezelligheidsbijeenkomsten in Vlaamse parochiehuizen, de romantiserende zangfeesten van Vlaams-nationalistische verenigingen of de kook- en naailessen voor plattelandsvrouwen.

Tot voor een aantal jaren kon het sociaal-

cultureel werk op een quasi algemene waardering steunen. Verschillende zuilen en sociale bewegingen vonden zich in een vandaag nogal optimistisch klinkend discours waarmee het werk werd onderbouwd en de overheids subsidiëring werd gelegitimeerd. Het discours van het sociaal-cultureel werk is er inderdaad één waarin de grote woorden niet geschuwd worden: mondigheid, zelfontplooiing, zelfredzaamheid, bewustwording en emancipatie behoren tot het standaardjargon van vormingswerkers en zijn ook overgewaaid naar de beleidsintenties die vanuit verschillende hoeken en politieke families voor dit werk worden geformuleerd. Voor veel mensen, professioneel of vrijwillig werkzaam in de sector, blijven ze een zin en betekenis behouden, vaak zelfs expliciet als tegengewicht tegen de verzakelijkende tendensen van vandaag in. De praktijken waarvoor ze staan, zijn echter heel verscheiden en de indruk bestaat dat de hoogdravendheid van het discours de vertwijfeling over de effecten en kwaliteit van die praktijken moet versluieren. De volstrekte inhoudelijke vrijheid en de eigen 'bedrijfscultuur' van het sociaal-cultureel werk, waarin vragen over wat nu eigenlijk de effecten van het werk zouden zijn weinig vanzelfsprekend zijn, maken het moeilijk om de

reële waarde en betekenis van dit discours te toetsen. Samen met de decreten van de jaren '70-waarin de subsidiëring van dit werk op maat van de grote (meestal katholieke) verenigingen en organisaties werd uitgetekend en een proces van professionalisering werd opgestart- ontstond een merkwaardig verbond tussen zuilbeschermers en vormingsprofessionelen om de 'liberté subsidiée' van deze sector te beveiligen.

Gewijzigde politieke waarderingen

Het kan moeilijk ontkend worden dat de *van-zelfsprekende steun voor deze sector vandaag* niet meer is wat ze vroeger was, ook niet in het politieke milieu. Na een periode van christendemocratische cultuurministers kwam Patrick Dewael als liberaal met een cultuurbeleid dat deze sector weinig gunstig gezind was. Hij onderschatte echter de kracht waarmee het werkveld in de Vlaamse samenleving en de politiek geworteld was. Zijn evaluatie achteraf klonk dan ook erg bitter: "De enge interpretatie van de doelstellingen, de mythe van de kosteloosheid, de verzuiling, de machtshonger van de grote organisaties, het gebrek aan bereidheid om met open geest een toekomstgericht beleid uit te tekenen hebben me vijf jaar lang ontzettend geërgd" [1]. Dewael verweet het werk conservatisme, cliëntelisme, betutteling, verzuiling, te zwaar gewicht voor de bovenbouw ('koepels'), onverantwoord aan- en ook afwenden van overheidsgeld, enzovoort. Deze ervaring zal wellicht *het latere VLD-discours tegen de verzuilde organisaties op het maatschappelijke 'middenveld'* en tegen het cliëntelisme mee hebben bepaald.

Na het aantreden van een nieuwe, christendemocratische cultuurminister, Hugo Weckx, bleek echter dat er iets fundamenteel veranderd was. Ook Weckx stelde aarzelend een aantal zaken in de sociaal-culturele sector in vraag en begon aan een nieuw beleid te werken. De onmiddellijke aanleiding hiertoe was het feit dat de decreten onwerkzaam waren geworden, ten dele door een oneigenlijke toename van het aantal organisaties dat op de soepele subsidiëring een beroep wilde doen. In de zomer van '93 legde hij een beleidsbrief voor met accenten op rationalisering, schaalvergroting en decentralisering. Die

beleidsbrief wordt momenteel in de commissie van de Vlaamse Raad besproken [2]. Het herzien van de decreten doet echter een hele reeks fundamentele vragen rijzen, niet in het minst naar de legitimeringsgronden voor het sociaal-cultureel overheidsbeleid zelf. Op het eerste gezicht lijkt de beleidsbrief die fundamentele discussie niet te willen aangaan, maar zich te beperken tot een aantal beleidsgerichte wijzigingen.

Ook in de socialistische beweging staat de sympathie voor de sector op een laag pitje. Het einde van het volkshuizen-socialisme en het *quasi-verdwijnen van het socialistische verenigingsleven* heeft een gat geslagen dat maar in zeer beperkte mate met nieuwe praktijkvormen werd ingevuld. Idealen van volksontwikkeling, culturele verheffing van de arbeider en cultuurspreiding werden door vorige generaties sociaal-democraten sterk mate mee ondersteund. Die generaties lijken hun idealen in hun graf mee te nemen. Het sociaal-cultureel werk wordt nu voornamelijk ervaren als een achtertuin van de katholieke zuil, al dan niet overgevloed naar het groene terrein van de 'nieuwe sociale bewegingen'. Men vraagt zich luidop af of de overheid nog gemeenschapsmiddelen moet steken in vrijblijvende vrijetijdsbesteding, in koffietafels en open cursussen waarvan het effect niet geëvalueerd kan worden en waarvoor deelnemers ook zelf wel kunnen betalen. Een groot deel van de huidige generatie sociaal-democratische politici is niet meer voortgekomen uit het socialistische verenigingsleven, heeft er *nauwelijks voeling mee, neemt met haar kritiek op het dienstbetoon tegelijk afstand van de sociaalbiliteitsnetwerken van lokale socialistische gemeenschappen*, en bekijkt het lokale verenigingsleven zelfs vaak als een archaisch ingrediënt van de conservatief-populistische socialistische baronieën waartegen ze zelf strijd hebben moeten leveren. De evenwichtsmechanismen van de verzuilde politiek zorgen wel voor een te beveiligen subsidiestroom voor de eigen organisaties en vanuit minoriseringsvrees wordt het verkavelende functioneren van het Cultuurpact nog steeds verdedigd. Maar de culturele vormingsactiviteiten zelf staan te sterk in functie van de partijwerking en worden nauwelijks gedragen door een eigen inhoudelijk concept.

De transformatie van de praktijken

Dat er iets fundamenteel gewijzigd is, weet men ondertussen in de sector ook. Vormingswerkers ervaren in hun praktijk de diepgaande veranderingen van hun werksoort en het verdwijnen van de oude rationaliteiten, die in het verleden het werk richting en zin gaven. Vooral de maatschappelijke functioneringsvoorwaarden van het sociaal-cultureel werk zijn aan diepgaande veranderingen onderhevig. Het lidmaatschap bijvoorbeeld neemt niet alleen in louter kwantitatieve zin af - ook in de grote katholieke verenigingen zoals KAV en KWB - maar verandert tevens van natuur: de binding van een langdurig lidmaatschap verdwijnt en wordt vervangen door tijdelijke, fragiele en veel meer utilitaristisch georiënteerde vormen van participatie aan verschillende verenigingen [3]. Het wordt steeds moeilijker lokaal geëngageerde vrijwilligers voor bestuursfuncties te vinden. Het concept zelf van het verenigingswerk met zijn decentrale structuur van lokale afdelingen staat onder zware druk in een steeds meer verbrokkelde samenleving, waarin netwerken tussen mensen niet meer aan de lokale gemeenschap zijn gebonden.

De vormingsinstellingen en volkshogescholen van hun kant zien zich steeds meer verplicht om zich op de educatieve markt te begeven en pragmatisch nieuwe thema's en publieksgroepen aan te boren. In de nochtans sterk expanderende volwasseneneducatie verliest het sociaal-cultureel vormingswerk echter terrein ten opzichte van onderwijsvoorzieningen en opleidingsinstellingen en deze laatste bekijken het sociaal-cultureel werk nauwelijks als een partner. De mondige deelnemer aan vormingscursussen stelt zich steeds meer op als een consument, heeft een hekel aan levensbeschouwelijk-ideologische betutteling en bekijkt de educatief-culturele markt steeds kritischer. De concurrentie van de gecommercialiseerde vrije tijd en de gemediatiseerde cultuur, maar ook van de *single issue*-organisaties zoals Greenpeace, Artsen zonder Grenzen en Amnesty International wordt steeds harder. In processen van sociale mobilisering en sociale verandering vervullen sociaal-culturele organisaties slechts zelden nog een centrale rol. Postmodernistische en cultuurrelativistische ideeën ten

slotte tasten volksverlichtingsidealen en lang gekoesterde opvattingen over cultuurspreiding in hun essentie aan. Het geproclameerde 'einde van de grote verhalen' demystificeert immers ook het hoogdravende discours van zelfontplooiing en emancipatie [4]. Kortom, het sociaal-cultureel werk dreigt het pleit te verliezen tegenover een monsterverbond van maatschappelijke processen als de toenemende verzakelijking en vermarkting op het vlak van educatie en cultuur, de erosie van traditionele bindingen en van verzuilingsmechanismen, individualiseringstendensen en de postmodernistische vertwijfeling over de traditionele uitgangspunten van het werk zelf.

Die ontwikkelingen ondergraven vanzelfsprekend de legitimeringsbasis van het sociaal-cultureel beleid [5]. De overheid breidt weliswaar haar inspanningen op het vlak van permanente educatie uit, maar die gaan vooral naar prioritaire sectoren zoals de basiseducatie, opleidings- en tewerkstellingsprojecten voor risicogroepen en de beroepsopleiding. Bovendien is de overheid vooral bezig met een voorzieningenbeleid, ook in de educatief-culturele sector, en vraagt ze zich af of het ondersteunen van sociale bewegingen tot haar taken behoort. In tal van bijkomende vormings- en voorlichtingsprojecten vanwege de overheid wordt de nochtans vaak aanwezige ervaring en expertise van het sociaal-cultureel werk nauwelijks ingeschakeld. In een tijd waarin een 'terugtrekkende overheid' naar een zo rationeel en effectief mogelijk beleid zoekt en zich tot haar kerntaken beperkt, kan het sociaal-cultureel werk weinig troeven op tafel leggen om zijn positie te verdedigen. De werkers in de sector zelf houden sterk vast aan de gesubsidieerde vrijheid - zowel vanuit de drang tot bescherming van de levensbeschouwelijke en ideologische vrijheid als vanuit de vrees tot teloorgang van de kritische functie, de angst voor betutteling door en het medeplichtig worden aan het beleid. In haar absolute vorm is dat in de hedendaagse beleidscontext echter nog moeilijk vol te houden.

Zoeken naar nieuwe concepten en fundamenten

Is de toekomst van het sociaal-cultureel werk dan somber te noemen? Ik meen dat er een aantal redenen zijn om voor een nieuwe waardering

en legitimering van deze sector te pleiten, maar dat zal vanwege deze sector zelf enige zelfkritische zin vragen en de bereidheid om het werk met nieuwe concepten te onderbouwen.

Ten dele heeft de sector deze uitdaging reeds aangepakt. Van 1989 tot 1993 liep bij het Vlaams Centrum voor Volksontwikkeling (VCVO) een project van bevraging en onderzoek rond de nieuwe uitdagingen voor het sociaal-cultureel werk. Onder de leiding van prof. Danny Wilde-meersch (KUL) en met inschakeling van praktijkwerkers, sectorverantwoordelijken en externe deskundigen werd een *denkproces tot ontwikkeling* gebracht over de nieuwe maatschappelijke uitdagingen voor het werkveld, de reële en de wenselijke doelen en functies, de beleidsconsequenties en de implicaties voor de praktijk [6]. De resultaten werden op een drietal conferenties aan het verzamelde werkveld getoetst. Als slot van het project werd een tienpuntenprogramma voorgesteld aan het beleid [7].

Het is moeilijk nu al de resultaten van dit project te evalueren. Inzake de legitimering van het werk werd voorzichtig getracht enige afstand te nemen van zowel traditionele functies in de context van de verzuiling als van al te optimistische en misschien even betuttelende emancipatorische idealen. Er werden alternatieve concepten naar voor geschoven, die het werk opnieuw inhoud en richting kunnen geven, zoals vorming als verantwoording van maatschappelijke keuzes, het belang van dialoog, publiek debat en *communicatieve rationaliteit*. *Wat het beleid betreft, is het werkveld bereid om met de overheid over een inhoudelijk prioriteitenbeleid te praten en stelt het zijn expertise inzake maatschappelijke problemen ter beschikking.* Daartegenover staat wel een duidelijke vraag naar erkenning en ondersteuning, naar verdere professionalisering, naar experimenteer mogelijkheden om de nieuwe uitdagingen te kunnen aanpakken, en dus, onvermijdelijk, naar bijkomend geld voor de sector. Aangezien het niet alle dagen gebeurt dat een gesubsidieerde sector zich zo diepgaand bezint over zijn eigen functies en bestaansvoorwaarden, verdienen deze signalen te worden meegenomen in het politieke debat over de toekomst van het sociaal-cultureel werk naar aanleiding van de

beleidsbrief van minister Weckx.

Toch is enige scepsis gerechtvaardigd. Is dit nu de "bereidheid om met open geest een toekomstgericht beleid uit te tekenen", die Dewael voor onmogelijk hield? Het risico is inderdaad niet denkbeeldig dat het hier in feite om een door intellectuelen gedragen opsmuk-operatie gaat, door het werkveld zelf aangegrepen in het kader van een strategie van zelfbehoud van zich bedreigd voelende gesubsidieerde professionals, zonder wezenlijke consequenties evenwel. Het sociaal-cultureel werk legitimeert zichzelf verder met een *discours waar elke twijfel over de mogelijkheden van zijn opdracht ontbreekt*: "zijn specifieke maatschappelijke opdracht [...] behelst enerzijds het werken aan zingeving en emancipatie van mensen door het organiseren van vormingsprocessen waardoor mensen in staat gesteld worden zelfstandig inhoud en vorm te geven aan hun maatschappelijke en culturele situatie. Anderzijds speelt het volksontwikkelingswerk ook een belangrijke rol in het maatschappelijke debat over centrale maatschappelijke thema's. Het stimuleert grote groepen van de bevolking om actief deel te nemen aan de democratische discussie omtrent de toekomst van de samenleving en om mee richting te geven aan beslissingen die worden genomen op diverse beleidsniveaus" [8]. De weinig zelfkritische boodschap en de revindicatieve toon van het tienpuntenprogramma staan in contrast met de openheid van de voorafgaande discussies. *De inhoudelijke vrijheid wordt zwaar verdedigd en de bereidheid tot communicatieve inhoudelijke planning zou enkel voor additionele subsidiëring gelden.* De eerste reacties op de beleidsbrief van minister Weckx - ook binnen de sociaal-democratische gelederen - willen bestaande posities en belangen consolideren en laten niet veel merken van de open en zelfkritische bevraging in het project.

Civiele maatschappij en democratie

Toch denk ik dat er mits de nodige durf en verbeelding mogelijkheden zijn om een vernieuwend, toekomstgericht en beleidsmatig legitimerend concept en profiel voor deze sector uit te tekenen. Daar zijn een aantal sociologische en politieke argumenten voor. In tal van actuele dis-

cussies en beschouwingen over democratie treft men vandaag pleidooien aan voor een herwaardering van zowel het ethisch-normatieve debat als voor de inbedding van dat debat in netwerken van de civiele maatschappij. Statische opvattingen over lokale gemeenschappen, zoals die vroeger in de arbeidersklasse bestonden en waar vroege vormen van socialistische actie en beweging op stoelden, hebben geen grote realiteitswaarde meer. Maar dat betekent niet dat sociale netwerken in andere vormen niet zouden kunnen bestaan. Solidariteit mag geen abstract ethisch begrip zijn, maar moet refereren naar reële sociale netwerken en praktijken. In een moderne, mobiele, gefragmenteerde en plurale samenleving zijn dergelijke netwerken te fragiel en te pluriform om nog door een klassiek concept van verenigingsleven te worden ondersteund. Dat betekent niet dat organisatievormen die deze solidariteitsnetwerken zouden kunnen ondersteunen niet meer mogelijk zouden kunnen zijn. Op een moment waar traditionele vormen van collectieve actie - waartoe tot op zekere hoogte ook partijen en vakbonden te rekenen zijn - het steeds moeilijker krijgen om op sociale netwerken en bewegingen aansluiting te vinden en langs de andere kant de politiek via de media mensen op een erg individualiserende wijze aanspreekt, wordt het dringend noodzakelijk andere integratiekaders te voorzien om de ethisch-normatieve discussie en dialoog vorm te geven. Succesvolle bewegingen - waartoe tot op zekere hoogte misschien spijtig genoeg ook het Vlaams Blok of andere nationalistische bewegingen in het buitenland moeten gerekend worden - blijken met succes op samenlevingsstructuren en informele sociale netwerken voort te bouwen. Vaak zijn die netwerken door traditionele politieke formaties in de steek gelaten of werd het belang ervan niet onderkend.

Deze discussie raakt aan een andere, namelijk die over het zogenaamde maatschappelijk 'middenveld'. In oorsprong is de term afkomstig uit christendemocratische hoek en functioneert ze als nieuwe legitimering voor particulier initiatief en vormen van verzuiling. Het is echter geen onzinnige term. Tussen de geatomiseerde 'burger' van de VLD en een zich terugtrekkende staat ligt

een heel maatschappelijk veld braak, waar enkel het 'particulier initiatief' en de zuilen lijken te kunnen opereren. Dat middenveld is echter in wezen het terrein van allerlei vormen van collectieve actie, die politiek niet altijd zichtbaar worden, maar wel bestaan en een belangrijke sociologische, zo je wil 'pre-politieke' betekenis hebben. Het is de kracht van deze maatschappelijke sfeer van de 'civil society' die van doorslaggevend belang bleek te zijn in de Oosteuropese democratiseringsbeweging. De kloof tussen burger en politiek in onze maatschappijen is wellicht niet zozeer een puur politiek probleem, maar eerder een probleem van de organisatie van de terugkoppeling tussen de rationaliteit van de leefwereld en de technisch-instrumentele rationaliteit van de staat. De op beheersing van maatschappelijke problemen gerichte rationaliteit van de staat correspondeert immers zelden met de wijze waarop deze problemen in de rationaliteit van de leefwereld benaderd worden. Die terugkoppeling in beide richtingen realiseren is wellicht niet zozeer de opdracht voor een eng gedefinieerd project van politieke opvoeding, maar wel voor een publiek debat en dialoog in de context van sociale netwerken en bewegingen.

Die redenering sluit ook aan bij de recente herwaardering van de civiele sfeer in politico-logische en sociologische analyses. Auteurs als Huyse en Billiet hebben bijvoorbeeld de afgelopen jaren - enigszins tegen de dominante anti-verzuilingsretoriek in - de meer positief ogende consequenties van het verzuilingsproces belicht: de verzuiling als buffer tegen een autoritaire staat, als middenveld waar staat en markt moeilijk kunnen binnendringen. Analyses van Habermas over de kolonisering van de leefwereld door staat en economie en over de noodzakelijke herwaardering van de 'communicatieve rationaliteit' van de leefwereld vinden gehoor bij vele vormingswerkers, precies omwille van de er impliciet in vervatte rechtvaardiging van weerstanden tegen zowel de vermarkting van het educatieve en culturele veld als tegen een te interventionistische staat. Auteurs als Habermas, Gorz, Touraine, Walzer en anderen pleiten voor een herwaardering van de civiele sfeer, van openbaarheid, burgerschap, civiele cultuur als noodzakelijke ele-

menten van een nieuwe democratische orde.

Het publieke debat tussen leefwereld en systeem

In al deze analyses staat de noodzaak om het publieke debat te bevorderen en te doen aansluiten op reeds aanwezige vormen van collectieve actie voorop. Het is hier dat het sociaal-cultureel werk een rol kan vervullen. Tot op zekere hoogte heeft de sector in het verleden die rol reeds opgenomen. Het debat over de maatschappelijke integratie van migranten en meer bepaald de confrontatie met racistische denkbeelden is niet zozeer via de gekende politieke wegen verlopen, maar werd doorgegeven en georganiseerd via de netwerken van sociaal-culturele verenigingen, organisaties en bewegingen. De jarenlange actie en mobilisering van een grote vereniging zoals de KWB rond fiscale fraude heeft wellicht meer gedaan aan de koppeling tussen leefwereld-gevoeligheden zoals eerlijkheid, billijkheid, rechtvaardigheid, enz., en de grote politiek, dan abstracte betogen over het feit dat men niet mag frauderen of dan een economisch-budgetair discours over de relatie tussen overheidstekort en kapitaalvlucht. Het is overigens niet alleen op het terrein van de grote politieke tegenstellingen en ideologisch-culturele confrontaties dat die processen spelen. Wellicht spelen ze eerder nog op minder zichtbare maar niet minder belangrijke thema's die voorafgaan aan de grote politiek. We denken dan aan allerlei dimensies van het burgerschapsbegrip, zoals noties van 'algemeen belang' of de bereidheid tot sociale solidariteit. Ik ben er van overtuigd dat sociaal-culturele verenigingen en organisaties precies op dat terrein een functie hebben.

Vanuit deze analyse is de kenschetsing van het *Sociaal-cultureel werk op de naad van leefwereld en systeem* van Danny Wildemeersch juist [9]. Dat verklaart ook het problematisch karakter van dit werk. Aan de ene kant kan het sociaal-cultureel werk niet gereduceerd worden tot een educatieve of culturele voorziening of aanbieder op de educatieve of culturele markt. Aan de andere kant kan het sociaal-cultureel werk zich niet verliezen in de zogenaamde leefwereld, die immers niet op een romantische manier als de sfeer van de communicatie en dialoog mag worden

gezien. Het gevaar voor een trivialisering van het werk zonder maatschappelijke relevantie is immers ook reëel. Het sociaal-cultureel werk heeft een bemiddelende functie tussen twee maatschappelijke velden die steeds verder uit elkaar drijven.

Beleidsmatig is de centrale vraag hoe dergelijke concepten, die nog verder uitgedacht moeten worden, met een gericht beleid ondersteund kunnen worden. Dat veronderstelt dat toch wat afstand wordt genomen van een steriel beleidsdebat waarin aan de ene kant rationaliseringsmotieven en aan de andere kant defensieve belangen inzake subsidies en professionalisering centraal lijken te staan. Er moet enerzijds zeker een en ander uitgezuiverd worden en anderzijds is de zorg om kwaliteit en professionaliteit ook legitiem, maar daar gaat het eigenlijk niet om. De waardering voor de civiele sfeer mag ook geen alibi worden voor een kritiekloze instemming met verzuiling, in de mate dat die term staat voor de expansie van anonieme en aan democratische controle onttrokken dienstverleningsconcerns.

Een pleidooi voor bescheidenheid

Van het sociaal-cultureel werk zelf moet wat meer bescheidenheid en zelfkritische ingesteldheid gevraagd worden. Het nauwelijks in rekening brengen van de binnenshuis ook geformuleerde twijfel en vragen omtrent de feitelijke maatschappelijke rol van het eigen werk riskeert een hachelijke strategie te zijn. Vormingswerk is inderdaad geen economie [10], maar dat betekent niet dat geen kritische vragen over effectiviteit en kwaliteitsbewaking, over inhouden, over afbakening van de rol van de overheid, enzovoort, gesteld zouden mogen worden. Een open discussie kan er wellicht beter toe bijdragen dat vanwege de samenleving en het beleid opnieuw voldoende krediet kan gekregen worden om het sociaal-cultureel werk verder in staat te stellen een maatschappelijke rol te spelen, zelfs al is die rol bescheiden en zijn de resultaten niet gegarandeerd.

[1] Dewael, P., *De warme hand. Cultuur maakt het verschil*. Kritak, Leuven, 1991, blz. 140-141.

[2] Vlaamse Raad, *Beleidsbrief sociaal-cultureel werk voor volwassenen*. Ingediend door de heer H. Weckx, Vlaams minister van cultuur en Brusselse aangele-

genheden. Stuk 362 (1992-1993), nr. 1, juni 1993.

- [3] De Blende, H., [red.], *Vereniging en vormingswerk in Vlaanderen*. Centravoc-Infodok, Leuven, 1988.
- [4] Lacombe, R., Het einde van het vormingswerk. In: *Koepel* 5, jg.19/1992, nr.1, blz. 8-14.
Wildemeersch, D., De kern van het sociaal-cultureel werk. In: Wildemeersch en D., Goubin, J., [red.], *Het vormingswerk uitgedaagd*. VCVO, Mechelen, 1992, blz. 133-149.
- [5] Van Damme, D., Basistekst. Het overheidsbeleid uitgedaagd door het sociaal-cultureel werk of omgekeerd? en Nawoord. In: Wildemeersch, D., Goubin, J., [red.], *Sociaal-cultureel werk en overheidsbeleid vandaag. Deel 1*, VCVO, Mechelen, 1992, blz. 12-58 en blz. 199-208.
Van Damme, D., Permanente vorming als overheidsopdracht. De beleidsrelevantie van het onderzoeksproject 'Educatie '92'. In: *Vorming. Tijdschrift voor volwasseneneducatie en sociaal-cultureel werk*, jg.8/1992, nr.2, blz. 111-128.
- [6] Voor berichten over en de weerslag van dit 'nieuwe uitdagingen-project' zie diverse publicaties in *VCVO-nieuwsbrief* en *Vorming*, alsook de reeds geciteerde bundels onder redactie van Wildemeersch en Goubin.
- [7] Tien op tien. Tien punten-programma voor een beleid m.b.t. volksoptwikkeling. In: *VCVO-nieuwsbrief*, jg.10/1994, nr.2, blz. 4-5.
- [8] *Ibid.*, blz. 4.
- [9] Wildemeersch, D., Sociaal-cultureel werk op de naad van leefwereld en systeem. In: *Gids sociaal-cultureel en educatief werk*, Van Loghum Slaterus, Antwerpen, 1993, afl. 4.
- [10] Goetschalckx, I., Vormingswerk is geen economie. In: *De Standaard*.